

Isaac Deutscher

Stalins sista ord¹

Kort före sin död gjorde Stalin själv, i sin *Socialismens ekonomiska problem i SSRU* [Sovjetunionen] en översikt över Sovjetunionens sociala landvinningar under Stalintiden. På sitt eget sätt framhöll han inte bara storheten, utan också den motsägelsefulla karaktären i dessa landvinningar. Hans uppsats kan nu läsas som hans politiska testamente. Följande artikel, som skrevs och offentliggjordes innan Stalins död, analyserar en del av hans idéer. Man behöver inte vara en anhängare av Stalin-kulten för att erkänna att Stalins sista verk är en betydande politisk handling, trots dess karakteristiskt dogmatiska och skolastiska stil.

Socialismens ekonomiska problem i SSRU innehåller tre olika slags argument: en redogörelse för dogmen, en översikt över avgörande ekonomiska och sociala problem, samt förslag till praktisk politik. Alla dessa aspekter är nära förbundna med varandra och därför kan inte översikten över de aktuella problemen och förslagen till framtida politik riktigt förstås utan att man ägnar viss uppmärksamhet åt de dogmatiska ståndpunkterna.

Stalin skrev sin artikel (och åtföljande brev till flera sovjetiska ekonomer) i samband med en diskussion som ägde rum i november 1951, om utkastet till en ny lärobok i politisk ekonomi. Hans anmärkningar rör främst lärobokens behandling av ”övergången från socialism till kommunism”. Sedan en tid tillbaka har denna ”övergång” stått i centrum för de teoretiska diskussionerna och den dagliga propagandan. Det hela hänför sig till den bekanta gränsdragning som Marx gjorde i sin *Kritik av Gothaprogrammet* mellan kommunismens ”två faser”, den ”lägre” eller socialistiska och den ”högre” eller kommunistiska i egentlig mening. Under många år har det varit stalinismens ståndpunkt att Sovjetunionen redan slutfört bygget av socialismen. Således har problemet med övergången till kommunismen ställts nästan automatiskt. Nyligen har diskussionen om de tillgängliga resurserna och övergångens tempo tenderat att bli specifik, och meningsskiljaktigheter har börjat dyka upp. I vilken fas av övergången befinner sig Sovjetunionen för närvarande? Vilka är de omedelbara framtidsutsikterna? På vilket sätt kan övergången påskyndas och underlättas? Dessa har varit de problem som ställts under debatt.

Oundvikligen har mycket av diskussionen förts i en atmosfär av överklighet, om inte annat därför att dess huvudförutsättning – att socialismen redan uppnåtts – själv är ytterst överklig. Stalins marxistiska kritiker har ofta frågat hur det sovjetiska ekonomiska systemet kan beskrivas som socialistiskt, när de sovjetiska folkens levnadsstandard som alla vet är så låg, mycket lägre än den som råder i kapitalistiska länder i väst. Är socialism förenlig med ökande ekonomisk ojämlikhet? Eller med massivt statligt tvång? Stalin har tidigare gjort sitt bästa för att undvika en del av dessa frågor och besvara andra i marxistiska termer. Han har hävdade att ekonomisk ojämlikhet är motiverad och oundviklig under socialismen, som Marx klart indikerade när han gjorde åtskillnad mellan de två faserna av kommunismen. Stalin har vidare påpekat att bortvittrandet av staten (dvs regeringens tvångsvälde), som marxismens grundare förväntade sig, endast kan ske i ett internationellt socialistiskt samvälde, inte i en enda, isolerad, socialistisk stat. Men Stalin och hans anhängare har omsorgsfullt undvikit att göra en realistisk jämförelse mellan sovjetisk och utländsk levnadsstandard, eftersom det har varit politiskt omöjligt för dem att erkänna att levnadsstandarden var och fortfarande förblir lägre i Sovjetunionen än i det kapitalistiska väst.

¹ Artikeln publicerades ursprungligen i *Soviet Studies*, april 1953. Den inkluderades senare i samlingsverket *Heretics and Renegates*, London 1969

Anspråket på att Sovjetunionen har uppnått socialismen bygger på ståndpunkten att nationaliseringen av produktionsmedlen och förekomsten av planekonomin i sig utgör socialism, oavsett hur utvecklade eller underutvecklade de ekonomiska resurserna i det aktuella landet är, hur hög eller låg dess levnadsstandard är och vilken grad av statligt tvång som råder i landet. Även i ljuset av denna förenklade definition måste emellertid den sovjetiska ekonomins socialistiska karaktär fortfarande framstå som tveksam. Samtidigt som den sovjetiska industrin kan sägas överensstämma med definitionen, så representerar det sovjetiska jordbruket även efter kollektiviseringen en blandad typ av ekonomi. Formellt, enligt lagstiftningen, har jorden varit nationaliserad ända sedan 1917, även om detta rättsliga faktum knappast har blivit en väsentlig del av bönderna tänkande och attityd till jorden. Författningen och *kolchos*-stadgarna garanterar evig användning av jorden till kollektivjordbruk och små privata jordlotter till enskilda medlemmar. Maskin- och traktorstationer ägs och drivs av staten. Boskap, redskap, byggnader är kollektiv eller privat egendom. Kollektivjordbruket [*kolchosen*] äger sin gröda, och efter att ha fullgjort sina skyldigheter gentemot staten, är det fritt att sälja grödorna. Den individuella kolchosbonden [*kolchosnik*] är fri att till marknaden ta det som producerats på hans privata jordlott, och den del av den kollektiva gröda som är tilldelad honom. Kollektivjordbruket representerar därmed i bästa fall en halvprivat och halv-socialistisk sektor av ekonomin. Officiellt har dock kollektivbruk betecknats som socialistiskt, för att motivera påståendet att socialismen upprättats i hela den sovjetiska ekonomin.

Denna förvrängning av den sociala aspekten av det sovjetiska jordbruket har gett upphov till en hel del dogmatiska tvetydigheter och ”att säga en sak och mena något annat”. Stalins artikel behandlar i själva verket några av effekterna av denna tvetydighet. Detta är inte bara en fråga om dogmer, för dogmerna påverkar den politiska praktiken och den administrativa erfarenheten. Alltsedan det proklamerades att socialismen hade förverkligats har nya kadrer av ekonomer, administratörer, planerare, och organisatörer vuxit upp. En del av dem har fått en grundlig skolning i klassisk marxistisk ekonomisk teori. I deras sinnen tenderar grunderna i denna teori ofta att råka i konflikt med det stalinistiska rättesnöret. Dessa ”unga kadrer” har den fördelen framför den tidigare generationens bolsjeviker att de har kommit direkt från skolbänken till en stor, komplicerad och snabbt växande planekonomi, där de kan testa sina akademiskt förvärvade föreställningar om den marxistiska teorin mot fakta. Förr eller senare – kanske snarare senare än förr – kan de kanske berika teorin i ljuset av sin hittills oöverträffade erfarenhet och således bidra till att övervinna den nuvarande stagnationen och dekadensen när det gäller det marxistiska ekonomiska tänkandet. För närvarande är de dock själva offer för den byråkratiska-klerikala manipulationen av den ekonomiska teorin. Stalin försöker nu befria dem från en del av de skadliga effekterna av denna manipulation och utsätter dem i sin tur för nya manipulationer.

Den unge ekonom eller administratör som accepterar postulatet om ekonomins socialistiska karaktär blir oundvikligen förbryllad och förvirrad av många aspekter av den sovjetiska politiken. Han/hon undrar till exempel varför ”socialistiska” gårdar idkar handel med sina produkter och varför marknadsförhållanden ska finnas kvar under socialismen? Om han/hon noggrant har läst den berömda passagen från Marx’ *Kritik av Gothaprogrammet* (den så ofta citerade passage där Marx gjorde åtskillnad mellan kommunismens två faser), måste han/hon ha lagt märke till att Marx insisterar på att ”producenterna utbyter inte sina produkter” ens under ”kommunismens läge fas” och att det inte längre finns några klasskillnader ”eftersom alla blott är arbetare”. Om det nuvarande sovjetiska systemet är socialistiskt, då följer av detta att skillnaden mellan bonden och arbetaren skulle ha blivit irrelevant och *kolchos*-medlemmen vara en arbetare likställd med den industriella producenten. *Kolchos*-handel och *kolchos*-marknader bör förpassas till ett antikmuseum som anakronismer. Det är sådana resonemang

som Stalin tar itu med i sin artikel. En väg ut ur förvirringen skulle vara att erkänna att den sovjetiska ekonomin fortfarande bara är halvvägs mellan kapitalismen och socialismen, att det o m finns drag av för-kapitalistiska förhållanden. Men den stalinistiska ortodoxin har inte råd med ett sådant erkännande.

På ett mer teoretiskt plan kan problemet formuleras på följande sätt: verkar värdelagen, i den marxistiska meningen, under socialismen? I den marxistiska teorin är ”värdelagen” uteslutande och oskiljaktigt knuten till marknadsekonomin i dess förkapitalistiska och kapitalistiska former. Själva begreppet värde (dvs bytesvärde till skillnad från bruksvärde) finns inte utanför produktionen för marknaden, varuutbytet och handeln. Per definition finns det inget utrymme för detta i en socialistisk ekonomi, eftersom samhället under socialismen enbart förväntas distribuera och fördela dess sociala produkt – samhällsmedlemmarna förväntas producera för den gemensamma poolen och konsumera från den gemensamma poolen, utan att byta sina produkter sinsemellan. Det finns inget utrymme för att sälja och köpa eller säljare och köpare. I Sovjetunionen försiggår givetvis en hel del säljande och köpande av olika slag, inberäknat sådant som normalt förknippas med en svart marknad. Den unge sovjetiske ekonomen minns den fantastiska prisinflationen på *kolchos*-marknaderna under det senaste kriget och under de första efterkrigsåren. Han minns värdeminskningen av rubeln, vilken tvingade regeringen att genomföra den drastiska efterkrigstidens valutareform. Den marxistiska teorin har förklarat för honom att pengar är en reflex eller ett förkroppsligande av rent värde, som härrör ur och vissnar bort tillsammans med varuutbytet. Hur ska då pengar, för att inte tala om dess irrationella värderörelser, inpassas i bilden av en socialistisk ekonomi?

Stalin försöker passa in dessa företeelser i den teoretiska bilden. Eftersom han måste insistera på ekonomins socialistiska karaktär och samtidigt på den marxistiska ortodoxin hos sina åsikter, är han tvungen att producera en uppsats som gör cirkeln fyrkantig. Med hjälp av den klassiska marxistiska teorin försöker han bevisa något som i dessa termer är en absurditet, nämligen att värdelagen fortsätter att fungera under socialismen. Det är naturligtvis möjligt att ha en sådan uppfattning, och några socialistiska tankeskolor har haft det. Men det är lika lite möjligt att på ett följdriktigt sätt argumentera för detta i termer av Marx' teori som det skulle vara att i termer av Kopernikus' kosmologi hävda att jorden är platt.

II

Bakom uppkonstruerade skolastiska dogmer tornar det upp sig allvarliga praktiska problem. Vi har nämnt de nya kadrer av ekonomer och administratörer som Stalin riktar sig till. Detta är hur han själv ser på dessa kadrer:

Man kan säga att allt det här sagda är riktigt och allmänt bekant, men att det inte innehåller något nytt och att det följaktligen inte lönar sig att odsla tid på att upprepa allmänt kända sanningar. Naturligtvis finns här faktiskt inget nytt, men det vore oriktigt att tro att det inte lönar sig att odsla tid på att upprepa vissa sanningar som vi redan känner till. Saken är den att det till oss, den ledande kärnan, varje år kommer tusentals nya, unga kadrer, de har en brinnande önskan att hjälpa oss, de har en brinnande önskan att visa sin förmåga, men de har ännu inte tillräcklig marxistisk skolning, de är ännu okunniga om många för oss välkända sanningar... De är överväldigade av Sovjetmaktens kolossala resultat, de har fått svindel av sovjetsystemets utomordentliga framgångar och de börjar inbilla sig att Sovjetmakten 'förmår allt'.... En del kamrater påstår att partiet handlade oriktigt, när det bibehöll varuproduktionen sedan det tagit makten och nationaliserat produktionsmedlen i vårt land.

Det kan mycket väl vara så att Stalin grovt överdriver enfalden hos ”unga kadrer” och således målar upp imaginära strykpojkar som det är lätt att ge på pälsen i polemiken. Det är svårt att tro att de ”unga kaderna” skulle vara okunniga om experimentet med krigskommunismen, som inte var något annat än ett misslyckat bolsjevikiskt försök att avskaffa marknadsekonomin. Oavsett sanningshalten, lämnar Stalin inget tvivel om att påtryckningar för att

avskaffa marknadsrelationer på senare tid har gjort sig gällande i de härskande grupperna i Sovjet. Eftersom marknadsförhållanden har haft sin huvudsakliga grund i jordbrukets struktur, i dess halvprivata karaktär, har det funnits ett tryck för ytterligare radikala omvandlingar av jordbruket och dess införlivande i den nationaliserade ekonomin.

Som vi har sett kännetecknas den nuvarande strukturen hos *kolchos*-systemet av en komplicerad och instabil balans mellan privata och kollektiva intressen. Det privata intresset har tenderat att expandera utanför föreskrivna begränsningar, och regeringen har strävat efter att införa och bibehålla företräde för det kollektiva intresset. I denna dragkamp har balansen svängt än åt det ena och än åt det andra hållet. Under det senaste kriget, när den skiljonärkolchosbonden var dagens hjälte, fick privata intressen uppenbarligen stort utrymme. Efterkrigstidens valutareform, konfiskeringen av de "rikedomar" som gjorts på *kolchos*-marknader, lutade vågskålen över till fördel för kollektiva intressen. Det gjorde även den nyligen genomförda sammanslagningen av kollektivjordbruken till större enheter. Det står nu klart att sammanslagningen hade beslutats efter en skarp kontrovers som hade delat den senaste politbyrå sedan 1948-9. Tydligt förespråkades mer extrema åtgärder för att avskaffa det privata intresset. Vi vet att Chrusjtjov föreslog bildandet av "jordbruksstäder", och att man även övervägde att avskaffa de resterande privata jordbruken som bedrivs inom kollektivjordbruken. Det antyds nu vagt att Voznesenskij, den tidigare chefen för *Gosplan* och politbyråmedlem, stod för en ännu mer extrem ("äventyrlig") politik som inte bara gick ut på att begränsa det privata intresset i kollektivjordbruken, utan att omvandla jordbruket i sin helhet från kollektivisering till "socialisering". Det är omöjligt att säga hurvida detta verkligen var så, eftersom endast en sida i tvisten har tillåtits lufta sina åsikter, och eftersom Stalin och hans medarbetare ibland tidigare visat sig vara fullt kapabla att stjäla kläderna från sina badande motståndare, det kan t o m vara så att den politik som nu antagits ursprungligen framförts av den bannlyste Voznesenskij. Oavsett vad som är sanningen, efter ett ögonblick av påtaglig tvekan över de mer extrema åtgärderna, förkastade den härskande gruppen dem och förklarade att *bouleversement*¹ av jordbruket skulle ge upphov till mer ekonomiska och politiska störningar än vad Sovjetunionen f n kunde kosta på sig.

Problemet med marknadsekonomin, eller mer specifikt med *kolchos*-handeln kvarstår dock. Som Stalin påpekar tenderar marknadsekonomin att komma i konflikt med den centrala planeringens behov. Den inför ett stort mått av "spontanitet" och oförutsägbarhet inom ett område som även utan densamma fortfarande skulle vara relativt oförutsägbart. Under nästan ett kvartssekel har jordbruket undgått planering. Få av de mål som gäller för spannmålsproduktionen och boskapsuppfödningen har uppnåtts. Att motsättningen mellan elementen av planering och av marknadsekonomi utgör den största enskilda sprickan inom den sovjetiska ekonomin har ingen kritiskt tänkande student någonsin betvivlat. Tills helt nyligen har stalinistiska författare förnekat eller bortförklarat denna motsättning. Det är emellertid mot denna, som Stalin nu har vänt rampluset. I sitt brev till L. D. Jarosjenko skriver han:

Därför består de ledande organens uppgift i att i tid observera framväxande motsättningar och i god tid vidta åtgärder för att övervinna dem... Detta gäller främst sådana ekonomiska företeelser som gruppegendomen, d. v. s. kollektivbruksegendomen, samt varucirkulationen. För närvarande utnyttjar vi givetvis dessa företeelser med framgång för att främja den socialistiska hushållningens utveckling... Utan tvivel kommer de att vara till nytta även under den närmaste framtiden. Men det skulle vara en oförlåtlig blindhet att inte se, att dessa företeelser samtidigt redan nu börjar hämma våra produktivkrafters mäktiga utveckling, då de lägger hinder i vägen för att med den statliga planeringen i full utsträckning omfatta hela folkhushållningen, särskilt lantbruket. Det kan inte råda något tvivel om att dessa företeelser med tiden i allt högre grad kommer att hämma den fortsatta tillväxten av vårt lands produktivkraft. Uppgiften består således i att upphäva dessa motsättningar

¹ *bouleversement* (franska) = omstörtning – Red

genom att successivt förvandla kollektivbruksegendomen till allmän folkegendom och att — likaså successivt — införa produktutbyte i stället för varucirkulation.

Det bör understrykas att Stalin beskriver inte bara *kolchos*-medlemmens privata intresse utan även ”gruppägandet” av kollektivjordbruket som ett hinder för planeringen. Han förutspår att ”hindret” sannolikt kommer att fungera alltmer kraftfullt i framtiden, och han ser den slutliga lösningen i att fullständigt omvandla jordbruket till socialiserad industri. Om den nuvarande strukturen skulle lämnas oförändrad, säger han, då kommer konflikten mellan planeringen och marknadsrelationerna så småningom att anta kritiska former. Denna diagnos är utan tvekan realistisk, och det vore ett misstag att i den se ett symptom på sovjetisk ekonomisk svaghet. Det är tvärtom enbart mot bakgrund av den sovjetiska ekonomiska maktens förbluffande tillväxt under senare år som denna diagnos kan göras och att de problem som den pekar på kan uppstå.

Trots sitt enorma mänskliga och materiella *faux frais*¹, har den sovjetiska planekonomin uppnått en hög grad av konsolidering. Dess grundval och volym har ökat med den ständiga industriella revolutionen, med ökningen av produktionskapaciteten och av tillgången till kvalificerad arbetskraft. De erfarenheter som samlats under ett kvarts sekel visar sig i förbättrade planeringsmetoder. Ju fastare grundval som den planerade ekonomin vilar på och ju större dess dynamiska expansionsförmåga, desto tidigare måste den emellertid stöta emot de gränser som sätts av marknadsförhållandena, och ju starkare måste dess tendens att eliminera anarkistisk ”spontanitet” från hela systemet bli. Detta handlar återigen inte bara om abstrakta ekonomiska principer. Den praktiska fråga som saken gäller är att anpassa jordbruket till den industriella utvecklingen. Livsmedelsförsörjningen till den snabbt växande industriella befolkningen, liksom den geografiska omfördelning av livsmedelsproducerande centra för att passa landets förändrade industriella karta har visat sig vara kroniskt otillräcklig. Om denna brist på proportioner skulle bestå, skulle den bromsa eller t o m sätta stopp för en industriell expansion. Ju starkare den sovjetiska ekonomin som helhet är, särskilt dess industriella sektor, desto mer blir de nuvarande förhållandena i det sovjetiska jordbruket en källa till svaghet.

Detta är den centrala frågan bakom Stalins undersökning av den sovjetiska ekonomin. Men här överlagrar åter dogmatiska överväganden den realistiska analysen. Vad Stalin har beskrivit är i marxistiska termer en ”motsättning mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena”, en motsägelse inneboende i alla klassamhället, inklusive varje samhälle som befinner sig i övergång från kapitalism till socialism. För en marxist är denna motsättning otänkbar under socialismen. ”Produktionsförhållanden” innebär ingenting annat än de egenomsförhållanden som råder i ett visst samhälle och motsvarande ömsesidiga samband mellan sociala klasser och grupper. ”Motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena” är med andra ord konflikten mellan den ekonomiska utvecklingens behov och de rådande ägandeförhållandena. Under kapitalismen finns det ständiga, latent eller öppna, konflikter mellan det privata ägandet av produktionsmedlen och det samhällseliga ömsesidiga beroendet mellan producenterna eller, mer allmänt, den produktiva processens samhällseliga karaktär. Endast samhälleligt ägande av produktionsmedlen kan, enligt den marxistiska uppfattningen, lösa konflikten mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden. I den mån ett privat (eller ”grupp”-) ägande dominerar en stor del av den sovjetiska ekonomin (jordbruket) består konflikten, om än i ny form.

Denna konflikt utmanar återigen den accepterade bilden av sovjet-”socialismen”. Således: antingen avslöjas denna socialism som en myt, eller så måste det slås fast att motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena, långt ifrån att vara en egenskap som bara är utmärkande för tidigare samhällen, även förblir ett inslag i socialismen. Av hänsyn till

¹ Franska. Betyder ordagrant ”extra utgifter”, dvs i detta sammanhang ”slöseri” – Ö *anm*

en tes som han själv är upphovsman till, hävdar Stalin i själva verket att denna motsättning kommer att vara inneboende i det mänskliga samhället för evigt. Man får anta att Stalin i dessa formuleringar lägger någon annan betydelse som har föga gemensamt med deras vedertagna marxistiska mening, för annars skulle hans slutsats vara att under socialismen och kommunismen skulle behoven av ekonomisk utveckling fortsätta att råka i konflikt med de nya ägandeformerna, dvs med samhälleligt ägande. Detta skulle betyda att ”motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena” omvandlas till en evig, metafysisk beståndsdel av mänsklighetens historia.

Från Stalins korrespondens med ekonomerna verkar det som om denna punkt i hans argumentation har orsakat förvirring även bland människor som är vana att acceptera varje ord ur hans mun med föreskriven vördnad. Marxismen förklarar sociala revolutioner som de våldsamma processer genom vilka produktionsförhållandena bringas i överensstämmelse med utvecklingen av produktivkrafterna. Om Stalins argument uppfattas bokstavligt kan det t o m innebära ”oundvikligheten” av nya revolutioner i det sovjetiska samhället. Detta var det sista han hade för avsikt att föreslå, som han skyndar sig att förklara i sitt brev till A I Notkin. I sin karakteristiska strävan att ge vartenda ett av sina utspel en hallstämpel av att vara en absolut socialistisk ”sanning” har Stalin helt enkelt projicerat en konflikt som drabbar det nuvarande sovjetiska samhället på den marxistiska visionen om en fullfjädrad socialism och kommunism. Han har satt fingret på en aktuell och potentiellt explosiv fråga och har skyndat sig att tillägga att frågan inte är explosiv alls, för i en eller annan form måste den återkomma i varje skede av mänsklighetens utveckling.

III

I hela sitt resonemang sätter Stalin upprepade gånger fingret på någon potentiellt explosiv fråga, och påstår sedan att ingen fråga kan vara explosiv under det sovjetiska systemet och sedan glömmar han detta påstående och insisterar på den aktuella frågans mycket explosiva karaktär. Det skulle ta oss för långt att gå in på alla skolastiska turer i hans resonemang – ett eller två exempel får räcka.

Klyftan mellan den planerade sektorn i ekonomin och marknaden sammanfaller i stort sett med motsättningen mellan stad och land i Sovjetunionen. Stalin börjar med att förneka motsatsförhållandets själva existens. Landsbygden, säger han, utsugs inte längre av staden som det brukade vara under kapitalismen och därför återstår ”icke ens ett spår” av deras tidigare motsättningar. Det som har överlevt är en ”skillnad” mellan stad och land, inte en ”motsättning”.

Kritikern kanske frestas att ställa frågan om när en ”skillnad” blir en ”motsättning”. Kolchosmedlemmen säljer mat, stadsbon köper direkt eller via förmedling av en statlig eller kooperativ handelsorganisation. Säljaren strävar efter att sälja dyrt, köparen efter att köpa billigt. Detta förblir så även om staten, som fungerar som mellanhand, betalar bonden låga priser och låter stadsbon betala höga priser för livsmedel. ”Skillnaden” mellan säljaren på landsbygden och köparen i staden är uppenbarligen en ”motsättning”. ”Skillnaden” mellan nationellt ägande och statlig planering (förhärskande i staden) och ”grupp”- och privat ägande och marknadsförhållanden (förhärskande på landsbygden) är säkert också en ”motsättning” – annars skulle gruppägarskap och marknadsförhållanden inte hämma planeringen. Distinktionen mellan ”skillnader” och ”motsättningar” är bara ett uttryck för en byråkratisk skolastik för att dölja klyftan mellan de olika delarna av det sovjetiska samhället.

Senare drivs dock Stalin tillbaka till verkligheten och då avslöjar han åter klyftan. När någon av hans brevskrivare föreslår att det skulle vara lämpligt att överföra maskin- och traktorstationerna från statligt ägande till kollektivbruken argumenterar han starkt och delvis mycket övertygande mot detta förslag. Han anför två argument. Han påpekar inledningsvis att den

tekniska utrustningen av jordbruk (traktorer och tunga maskiner) ständigt måste förnyas om jordbruket ska hålla jämna steg med den industriella revolutionen. Kollektivbruken, fortsätter han, skulle inte vara i stånd att finansiera förnyelsen av sin egen utrustning:

Men vad betyder det att utmönstra hundratusentals hjultraktorer och ersätta dem med larvtraktorer, att utbyta tiotusentals föråldrade skördecombiner mot nya, att skapa nya maskiner, exempelvis för industriväxter? Det betyder miljardutgifter, som kan betala sig först efter 6-8 år.... Dessa utgifter kan endast staten påtaga sig, ty den och endast den är i stånd att bära de förluster, som åsamkas genom utmönstringen av gamla maskiner och deras ersättande med nya, ty den och endast den är i stånd att under 6-8 år uthärda dessa förluster för att efter denna tids utgång kunna täcka utgifterna.

Vi får således höra att kollektivjordbruk inte är i stånd att på medellång sikt genomföra de investeringar som krävs för att periodiskt modernisera sin utrustning. Detta är något av ett skenargument, eftersom kollektivjordbrukets ekonomiska kapacitet till stor del beror på regeringens pris- och kredit-politik. Stalin kanske ville ha sagt att man inte kan lita på att kollektivjordbruken gör investeringarna snarare än att hävda att de var ekonomiskt helt ur stånd att göra det. Mer relevant än detta är dock Stalins andra argument:

Låt oss för ett ögonblick anta, att vi godtog kamraterna Saninas och Venzjers förslag och började genom försäljning överföra de viktigaste produktionsredskapen, maskin- och traktorstationerna i kollektivbrukens ägo. Vad skulle det resultera i?

Det skulle för det första resultera i, att kollektivbruken blev ägare till de viktigaste produktionsredskapen, d. v. s. de skulle komma i en undantagsställning, som intet enda företag i vårt land befinner sig i, ty som bekant är inte ens de nationaliserade företagen hos oss ägare till produktionsredskapen. Varmed kan denna undantagsställning för kollektivbruken motiveras, med vilka skäl till förmån för framåtskridandet och frammarschen? Kan man säga att ett sådant läge skulle bidra till att höja kollektivbruksegendomen till den allmänna folkegendomens nivå, att det skulle påskynda vårt samhälles övergång från socialismen till kommunismen? Vore det inte riktigare att säga, att ett dylikt läge endast kunde avlägsna kollektivbruksegendomen från den allmänna folkegendomen och inte föra oss närmare kommunismen utan tvärtom avlägsna oss från den?

Det skulle för det andra resultera i en utvidgning av varucirkulationens verkningsfär, ty en kolossal mängd av produktionsredskap för lantbruket skulle råka in i varucirkulationens verkningskrets.

Med andra ord, om de föregivet socialistiska kollektivjordbruken skulle äga maskin- och traktorstationerna, skulle resultatet bli en enorm förstärkning av de anti-socialistiska elementen i den sovjetiska ekonomin. I detta har Stalin utan tvekan rätt. I förbigående avslöjar han dock att den sovjetiska politiken gentemot bönderna över två årtionden efter kollektiviseringen fortfarande är behäftad med det gamla dilemman: utfattiga bönder kan inte producera tillräckligt med mat och råvaror för staden, medan de bönder som åtnjuter materiella incitament som säkerställer hög produktion ackumulerar mer egendom än vad som är riskfritt för regimen och förlänar marknadsekonomin mer styrka än vad som är riskfritt för ekonomins planerade sektor. Mellan raderna i Stalins argumentering lurar rädslan för *kulak*-kollektivjordbruket. Idén om att överföra maskin- och traktorstationer till kollektivjordbruken är förmodligen mer än snilleblixtar hos några ekonomer. Det är bara naturligt att de rikare kollektivjordbruken kastar lystna blickar på maskin- och traktorstationerna. Förvärvet av dessa stationer skulle faktiskt kunna innebära början på en kraftfull utveckling av den moderna kapitalismen inom det ryska jordbruket. Stalin har inte talat om för sina brevskrivare om han här är rädd för en motsättning eller bara en skillnad mellan stad och land, men han har lämnat dem utan någon tvivel om att partiet, med all kraft, kommer att fortsätta att stå mellan kollektivjordbruken och maskin- och traktorstationerna.

Stalins senaste skrifter erbjuder en glimt av de idéer som är i omlopp i de sovjetiska härskan- de kretsarna bakom en halvt verklig och halvt bedräglig fasad av enhetlighet. Det är detta som skiljer dagens Ryssland från det Ryssland i slutet av trettioalet som från topp till botten var lam- slaget och förstenat efter chocken av de stora utrensningarna. De olika idéerna återspeglar motstridiga sociala ambitioner och påtryckningar som inte ens en monolitisk regim är i stånd att eliminera för gott. Trots de rigida ortodoxa termer i vilka dessa idéer formuleras, ligger de aktuella diskussionerna i vissa avseenden långt framför tidigare kontroverser i bolsjevik- partiet, eftersom de gäller frågor som har uppstått på en mycket högre nivå av ekonomisk utveckling. Nya frågor kräver nya svar, och stalinismen är oerhört intresserad av att hitta dessa, även om ortodoxin tvingar den att söka svaren genom omvägar och formulera dem via omskrivningar och ”att säga ett och mena ett annat”.

”Övergången från socialism till kommunism” är för närvarande den huvudsakliga ”dubbel- tydiga” formeln för att diskutera verkliga problem. Alla ståndpunkter framställs i dessa termer. Eftersom formeln refererar till ett framtida och hypotetiskt samhällstillstånd, sanktionerar det till en viss punkt analyser och experimentellt tänkande, som var nästan helt frånvarande i en tidigare fas av stalinismen. För den som har följt utvecklingen i Sovjet- unionen genom åren och iakttagit de våldsamma kampanjerna mot *uravnilovka* (jämlik- hetsraseriet) är det fascinerande att se hur vissa ekonomer under diskussionen om ”över- gången” försiktigt, men ändå alldeles tydligt, tecknat perspektiven av ett samhälle som inte längre är drabbat av den ekonomiska ojämlikhet som nu råder i Sovjetunionen. Idéer och föreställningar som för inte så länge sedan var bannlysta som kätterier tycks krypa tillbaka in i framtidsvisionerna och där uppleva en kvasi-rehabilitering. Spekulationer om framtiden kan ibland förefalla vara spegelbilder av det nuvarande – det är inte första gången som utopin antingen är en underförstådd kritik av det bestående samhället eller en flykt från detsamma. Med tanke på att förhållandena i Ryssland är som de är, så är maktens plötsliga och ilska reaktioner mot det experimentella tänkandets utflykter oundvikliga. Ändå har denna dröm, drömmen om kommunismens högre fas, officiellt auktoriserats och uppmuntrats, och sovjet- medborgaren har t o m ibland förletts att tro att ”övergången” inte är en fråga för hans ”barn och barnbarn”, utan något som hans egen generation kan och måste uppnå.

Det finns något djupt paradoxalt i allt detta. De nuvarande makthavarna i Sovjetunionen kräver å ena sidan att sovjetmedborgaren ska visa en blind tro på, och en from hängivenhet till, sovjetiska institutioner och politik *som de är*. I detta avseende är de sovjetiska ledarna mer konservativa än ens de mest konservativa regeringar, ty ingen av dessa kräver av sina medborgare lika mycket tro på och entusiasm för den etablerade ordningen. Å andra sidan ingjuter stalinismen även i det sovjetiska folket den revolutionära övertygelsen att de flesta av dessa upphöjda institutioner och denna politik förtjänar att skrotas eller radikalt förändrats under övergången från socialism till kommunism. Stalinismen arbetar således för att klav- binda folkets sinnen och tankar samtidigt som den vill hålla dessa tankar och sinnen i rörelse, sökande efter nya världar.

Stalin har nu höjt en varnande röst. Han har varnat de ”unga kadrerna”, lockade av den ”högre fasen”, med att övergången från socialism till kommunism är en lång uppförsbacke. För årtal sedan brukade han gråla på dem som talade om att ”objektiva lagar” satte gränser för statliga åtgärder. ”Det finns inga fästningar som bolsjevikerna inte kan erövra” var hans paroll då. Nu skäller han ut de som ignorerar den socialistiska ekonomins ”objektiva lagar” eller vill ändra på dem. Hans insisterande på att ekonomiska lagar är giltiga under socialismen har, trots all svulstig skolastik, symptomatisk betydelse. När Stalin talar så eftertryckligt om objektiva lagar och varnar för ”ekonomiska äventyrare”, använder han förvisso bromsen på den ekono- miska politiken. Hans åberopande av de ekonomiska lagarna är hans substitut för ropet: **Besinning! Besinning!**

”Hos oss”, säger Stalin, ”är varuproduktionen och varuomsättningen ... för närvarande en lika stor nödvändighet som de var för låt oss säga 30 år sedan”. För trettio år sedan hade N.E.P. just införts, jordbruket bröts upp i över tjugo miljoner gårdar och en del industrier hade just överförts till kapitalistiskt ägande. Stalins uppenbara överdrift tjänar ett ”pedagogiskt” syfte. Den utgör en varning för förhastade experiment med jordbruket och marknadsekonomin. I förbigående har Stalin gjort det häpnadsväckande avslöjandet att ”vissa kamrater” – är det Voznesenskij igen? – har förespråkat en fullständig nationalisering av allt jordbruk. Stalin håller med om att nationellt eller samhälleligt ägande av hela ekonomin, inklusive jordbruket, är en förutsättning för kommunismen som inte kommer att ha någon marknadsekonomi eller några pengar. Men han låter förstå att detta blir en utdragen process som kommer att slutföras kanske först i den avlägsna framtid när kapitalismen kommer att ha försvunnit i de flesta länder och även staten vittrat bort. Han undersöker två metoder för att lösa problemen med jordbruket och marknadsekonomin. Han förkastar att man direkt suger upp jordbruket i den statliga sektorn på grund av att det är politiskt och socialt praktiskt ogenomförbart, och han förebådar en successiv utvidgning av planeringen till att gälla båda sektorerna i ekonomin och även distributionen av jordbruksprodukter.

I sin artikel daterad den 1 februari 1952 gick inte Stalin utöver denna allmänna slutsats. Han angav inte hur han planerade den successiv utvidgningen av planeringen till kollektivjordbruken och till distributionen av jordbruksprodukter. I brevet till Sanina och Venzjer åtta månader senare (28 september 1952), ger han en mer specifik plan. Kollektivbonden, hävdar han, kan inte fås att acceptera samhälleligt ägande så länge han finner handeln med jordbruksprodukter lönsam. Regeringen kan inte ”avskaffa” handel, utan måste erbjuda bönderna något mer lönsamt än handel, nämligen direkt utbyte av industrivaror mot jordbruksprodukter, produktutbyte (*produkt-obmen*) i stället för varucirkulation. En blygsam början har gjorts med gårdar som specialiserat sig på odling av tekniska grödor. Regeringen köper upp hela skörden och betalar delvis med pengar och delvis med industrivaror. Denna praxis bör gradvis utvidgas till andra gårdar och pengar bör successivt tas bort från transaktionerna. Stalin pekar på den begränsande faktorn som omöjliggör en storskalig utbyggnad av denna praxis inom en snar framtid: regeringen är inte i stånd att erbjuda de kollektiva bönderna industrivaror i de mängder och sortiment som skulle få dem att ge upp handeln. Nyckeln till lösningen står att finna i staden, inte på landsbygden, men staden har ännu inte åstadkommit det. ”Ett sådant system”, skriver Stalin, ”kommer att kräva en kolossal ökning av den produktion, som staden levererar till landsbygden, och därför måste det införas utan särskild brådska, i den mån stadsprodukterna anhopas. Men det måste införas orubbligt, utan tvekan, genom att steg för steg inskränka varucirkulationens verkningsfär...”

Som vanligt är det gäller Stalin, växer allvaret i vad han har att säga när han lämnar teorin och dogmerna för praktisk politik. Vad han förebådar här kan mycket väl visa sig vara den mest betydande ekonomiska reformen som övervägs i Sovjetunionen sedan kollektiviseringen av jordbruket. I ett nötskal kan dessa passager sägas innehålla en bred plan för gradvist avskaffande av marknadsekonomin. Till skillnad från kollektiviseringen betraktas reformen som en process, där tempot kommer att bestämmas av den vidare industrialiseringstakten och i den mån tillväxten av den sovjetiska nationalinkomsten kan göra det möjligt för regeringen att samtidigt delta i kapprustningen, fortsätta med stora investeringar i tung industri, och snabbt öka produktionen av konsumtionsvaror framför allt för konsumtion på landsbygden. Dess många ekonomiska och politiska åtaganden kan fortfarande tvinga regeringen att skjuta upp reformen till en obestämd framtid. Men även under de mest gynnsamma omständigheter skulle en reform av detta slag kräva ett decennium eller två för ett framgångsrikt genomförande. Ett stort överflöd av industriella konsumtionsvaror är bara första villkoret för dess framgång. Det finns fortfarande kvar obestämbara faktorer, mentala vanor, sociala sedvänjor

och ekonomiska ”fördomar” hos bönderna som måste övervinnas innan kolchosbonden ger upp kolchos-marknaden för produktutbyte. Även om det har visat sig möjligt att tvinga in musjiken i kollektivjordbruket och förmå honom att stanna kvar i detta, har det hittills visat sig vara omöjligt att få honom att överge sin förkärlek för egendom, vilket Stalin nu underförstått erkänner. Bondens individualism har hållits inom gränser och dämpats, men inte förintats. I ett fattigt land, mitt i eländet under första decennierna av kollektivisering, har det fortfarande varit egendom och handel som har kunnat erbjuda eller utlova bonden relativ välfärd och trygghet. Inte förrän den planerade ekonomin kan erbjuda honom mycket större välfärd och trygghet kan man börja upphäva landsbygdsmarknaden. Stalins försiktiga sätt att behandla detta problem förefaller därför väl motiverat.

Försiktighetens ord klingar ännu tydligare i Stalins ”tre villkor” för övergången till kommunismen. Enligt Stalins egna ord – ”för att *förbereda* en verklig och inte endast i ord deklarerad *övergång* till kommunismen måste man förverkliga *åtminstone* tre grundläggande *preliminära* villkor” (min kursivering). Det låter helt annorlunda än lättvindliga försäkringar om att sovjetiska samhället är redan i färd med denna övergång. De ”tre villkoren” är: (1) en fortsatt intensiv utveckling av landets industriella resurser, (2) en långsam och gradvis anpassning av kollektivjordbruket till den nationaliserade sektorn i ekonomin och ett gradvis avskaffande av handeln,¹ och (3) en höjning av levnadsstandarden och de kulturella normerna, en minskning av arbetsdagen ”*åtminstone*” till sex eller snarare till fem timmar, en fördubbling (återigen ”*åtminstone*”) av reallönerna och spridning av utbildning som skulle göra det möjligt att avskaffa motsättningen mellan hjärnans arbete och manuellt arbete. Eftersom detta uttalande dök upp på tröskeln till det nittonde partikongressen, fick det kommentatorer att förvänta sig en nära förestående förkortning av arbetsdagen, som på åtta timmar fortfarande är längre än den var på 1930-talet. Kongressen har dock inte förkortat arbetstiden, vilket också tyder på att Stalins ”tre villkor” betraktas som ett program på lång sikt.

Stalin hade haft för avsikt att ge de ”unga kadren” ett mått på det stora avstånd som skiljer det sovjetiska samhället från kommunismen och ange på vilket sätt det avståndet skulle kunna förkortas. Vad han i själva verket antydde är, i marxistiska termer, det avstånd som fortfarande skiljer Sovjetunionen inte från kommunism utan från socialismen.

Översättning: Martin Fahlgren

Se även

Ernest Mandel: [Ekonomi i Sovjetunionen](#)

¹ ”För det andra måste man genom *successiva övergångar*, genomförda så att de är förmånliga för kollektivbruket och följaktligen för hela samhället, höja kollektiv-bruksegendomen till den allmänna folkegendomens nivå samt — likaså medelst *successiva övergångar* — ersätta varucirkulationen med ett system av *produktutbyte*, så att den centrala myndigheten eller något annat samhällsekoniskt centrum kan disponera över hela den samhälleliga produktionen i samhällets intresse.”